

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

1959 · 50 · 2009

© Ministerstwo Sprawiedliwości, www.ms.gov.pl [Translation already published on the official website of the Polish Ministry of Justice] - Permission to re-publish this translation has been granted by the Polish Ministry of Justice for the sole purpose of its inclusion in the Court's database HUDOC

© Ministerstwo Sprawiedliwości, www.ms.gov.pl [Tłumaczenie zostało już opublikowane na oficjalnej stronie Ministerstwa Sprawiedliwości] - Zezwolenie na publikację tego tłumaczenia zostało udzielone przez Ministerstwo Sprawiedliwości wyłącznie w celu zamieszczenia w bazie Trybunału HUDOC

RADA EUROPY
EUROPEJSKI TRYBUNAŁ PRAW CZŁOWIEKA

DRUGA SEKCJA

SPRAWA LAUTSI przeciwko WŁOCHOM

(Skarga nr 30814/06)

WYROK

STRASBURG
dn. 3 listopada 2009 r.

**NINIEJSZA SPRAWA ZOSTAŁA PRZEKAZANA
DO WIELKIEJ IZBY, KTÓRA WYDAŁA WYROK
W SPRAWIE W DNIU 18/03/2011**

Wyrok ten może podlegać korekcie wydawniczej.

**[W dniu 18 marca 2011 roku Wielka Izba zmieniła powyższy wyrok
stwierdzając brak naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji – przyp. tłum.]**

W sprawie Lautsi przeciwko Włochom,

Europejski Trybunał Praw Człowieka (Druga Sekcja) zasiadając jako Izba składająca się z następujących sędziów:

Françoise Tulkens, *Przewodnicząca,*

Ireneu Cabral Barreto,

Vladimiro Zagrebelsky,

Danutė Jočienė,

Dragoljub Popović,

András Sajó,

Işıl Karakaş,

i Sally Dollé, *Kanclerza Sekcji,*

Obradując na posiedzeniu niejawnym w dniu 13 października 2009 r.,

Wydaje następujący wyrok, który został przyjęty w tym dniu :

POSTĘPOWANIE

1. Sprawa wywodzi się ze skargi (nr 30814/06) wniesionej w dniu 27 lipca 2006 r. przeciwko Republice Włoskiej do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka na podstawie artykułu 34 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności („Konwencja”) przez obywatelkę włoską Panią Soile Lautsi („skarżąca”) występującą w swoim i w imieniu jej dwojga dzieci Dataico i Sami Albertin.

2. Skarżąca była reprezentowana przez mecenasa N. Paoletti, adwokata praktykującego w Rzymie. Rząd włoski („Rząd”) był reprezentowany przez Panią E. Spatafora i przez jej zastępcę Pana N. Lettieri.

3. Skarżąca zarzuciła, że wystawianie krzyży w klasach szkół publicznych, do których uczęszczały jej dzieci, stanowiło ingerencję niezgodną z wolnością wyznania i religii oraz z prawem do wychowania i nauczania zgodnymi z jej przekonaniami religijnymi i filozoficznymi.

4. W dniu 1 lipca 2008 roku Trybunał podjął decyzję o powiadomieniu Rządu o wpłynięciu skargi. Na mocy artykułu 29 § 3 Konwencji przyjęto, że sprawa zostanie rozpatrzona w tym samym czasie zarówno co do dopuszczalności, jak i co do meritum.

5. Skarżąca i Rząd przedstawili pisemne uwagi co do meritum sprawy (artykuł 59 § 1 Regulaminu Trybunału).

FAKTY

I. OKOLICZNOŚCI SPRAWY

6. Skarżąca mieszka w Abano Terme i ma dwoje dzieci, Dataico i Sami Albertin, w wieku odpowiednio 11 i 13 lat. W latach 2001-2002 dzieci uczęszczały do szkoły publicznej « *Istituto comprensivo statale Vittorino da Feltre* » w Abano Terme.

7. We wszystkich klasach wisiały krucyfiksy, co skarżąca uważała za sprzeczne z zasadą świeckości, w której chciała wychowywać swoje dzieci. Poruszyła ten temat na zebraniu zorganizowanym przez szkołę w dniu 22 kwietnia 2002 roku i powołała się na orzeczenie Sądu Kasacyjnego (wyrok nr 4273 z dn. 1 marca 2000 r.), który uznał obecność krucyfiksów w lokalach wyborczych za sprzeczną z zasadą świeckości państwa.

8. W dniu 27 maja 2002 roku, dyrekcja szkoły podjęła decyzję o pozostawieniu krucyfiksów w klasach.

9. W dniu 23 lipca 2002 roku skarżąca zaskarżyła tę decyzję do Regionalnego Sądu Administracyjnego w Veneto. Na podstawie artykułów 3 i 19 włoskiej Konstytucji i na podstawie artykułu 9 Konwencji zarzuciła ona naruszenie zasady świeckości, a ponadto zasady bezstronności administracji publicznej (artykuł 97 Konstytucji), składając wniosek do sądu o wystąpienie z pytaniem prawnym do Trybunału Konstytucyjnego co do zgodności z Konstytucją.

10. W dniu 3 października 2007 r. Ministerstwo Edukacji przyjęło dyrektywę nr 2666 zalecającą dyrektorom szkół wieszanie krucyfiksów. Ministerstwo przystąpiło do postępowania jako strona i podkreśliło, że kwestionowana sytuacja została wprowadzona na podstawie artykułu 118 dekretu królewskiego nr 965 z dnia 30 kwietnia 1924 roku oraz na podstawie artykułu 119 dekretu królewskiego nr 1297 z dnia 26 kwietnia 1928 roku (przepisy poprzedzające Konstytucję i porozumienia zawarte między Włochami a Stolicą Apostolską).

11. W dniu 14 stycznia 2004 r. Sąd Administracyjny w Veneto uznał, biorąc pod uwagę zasadę świeckości (artykuły 2, 3, 7, 8, 9, 19 i 20 Konstytucji), iż kwestia konstytucyjności nie jest w sposób oczywisty bezzasadna i skierował sprawę do Trybunału Konstytucyjnego. Poza tym, biorąc pod uwagę wolność nauczania i obowiązek szkolny, sąd uznał, że obecność krucyfiksu została narzucona uczniom, ich rodzicom i nauczycielom oraz faworyzowała religię chrześcijańską względem innych wyznań. Skarżąca przystąpiła do postępowania przez Trybunałem Konstytucyjnym jako strona. Rząd podniósł, że obecność krucyfiksu w klasach jest „naturalnym stanem rzeczy” z tego powodu, że jest on nie tylko religijnym symbolem, ale także „sztandarem Kościoła katolickiego”, jedyne kościoła wymienione w Konstytucji (artykuł 7). Należy więc stwierdzić, że krucyfiks jest symbolem Państwa włoskiego.

[W dniu 18 marca 2011 roku Wielka Izba zmieniła powyższy wyrok stwierdzając brak naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji – przyp. tłum.]

12. W postanowieniu nr 389 z dnia 15 grudnia 2004 r. Trybunał Konstytucyjny uznał, że nie jest właściwy do rozpatrzenia tej sprawy, gdyż sporne przepisy nie są zawarte w ustawach, tylko w regulacjach bez mocy ustawy (zob. punkt 26 poniżej).

13. Postępowanie przed sądem administracyjnym zostało wznowione. Wyrokiem nr 1110 z dnia 17 marca 2005 r. sąd administracyjny odrzucił odwołanie skarżącej. Uznał, iż krucyfiks jest zarówno symbolem historii i kultury włoskiej, a więc włoskiej tożsamości, jak i symbolem zasady równości, wolności i tolerancji, jak również świeckości Państwa.

14. Skarżąca wniosła odwołanie do Rady Stanu.

15. Wyrokiem z dnia 13 lutego 2006 r. Rada Stanu odrzuciła apelację skarżącej na tej podstawie, że krzyż stał się jedną ze świeckich wartości włoskiej Konstytucji i reprezentuje wartości życia obywatelskiego.

II. WŁAŚCIWE PRAWO KRAJOWE I PRAKTYKA

16. Obowiązek wieszania krucyfiksu w klasach wywodzi się z okresu przed zjednoczeniem Włoch. I tak, artykuł 140 dekretu królewskiego nr 4336 z dnia 15 września 1860 r. monarchii piemoncko-sardyńskiej stanowił, że *« każda bez wyjątku szkoła winna być wyposażona (...) w krucyfiks »*.

17. W roku 1861, tj. w roku powstania państwa włoskiego, statut monarchii piemoncko-sardyńskiej stał się statutem włoskim. Stanowił on, że *« rzymsko-katolicka religia apostolska [była] jedyną państwową religią. Inne istniejące wyznania [były] zgodnie z prawem tolerowane »*.

18. W dniu 20 września 1870 r. włoska armia zdobyła Rzym, a następnie miasto zostało włączone i ogłoszone stolicą nowego Królestwa Italii, co spowodowało kryzys w stosunkach między Państwem a Kościołem katolickim. Stosunki z kościołem zostały jednostronnie uregulowane na mocy ustawy nr 214 wydanej w dniu 13 maja 1871 r. przez państwo włoskie, które w tym akcie jednocześnie przyznało Papieżowi pewne przywileje w zakresie wykonywania religijnej posługi.

19. Po nadejściu epoki faszystowskiej państwo wydało szereg okólników nakazujących obowiązek wywieszania krucyfiksu w klasach.

Okólnik Ministerstwa Edukacji nr 68 z dnia 22 listopada 1922 r. mówił, co następuje : *« W ostatnich latach z wielu szkół podstawowych królestwa został usunięty wizerunek Chrystusa i portret króla. Jest to oczywiste i niedopuszczalne pogwałcenie przepisów, a w szczególności atak na dominującą religię państwa oraz na narodową jedność. Nakazuje się więc wszystkim miejskim jednostkom administracyjnym królestwa przywrócić tych dwóch świętych symboli wiary i narodowych uczuć do szkół, w których zostały one zdjęte »*.

Okólnik Ministerstwa Edukacji nr 2134-1867 z dn. 26 maja 1926 r. stwierdzał : *« Święty dla naszej wiary i narodowych uczuć symbol religii*

[W dniu 18 marca 2011 roku Wielka Izba zmieniła powyższy wyrok stwierdzając brak naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji – przyp. tłum.]

naucza i inspiruje wyznaczonych do wyższych celów młodych ludzi, doskonalących umysł i intelekt na uniwersytetach i w innych szkołach wyższych. »

20. Artykuł 118 dekretu królewskiego nr 965 z dn. 30 kwietnia 1924 r. (Wewnętrzny regulamin szkół średnich królestwa) jest sformułowany w następujący sposób: *« Wszystkie szkolne placówki muszą być wyposażone we flagę narodową, a wszystkie klasy w krucyfiks i portret króla ».*

Artykuł 119 dekretu królewskiego nr 1297 z dnia 26 kwietnia 1928 r. (zatwierdzenie ogólnego regulaminu dla szkół podstawowych) zalicza krucyfiks do *« niezbędnego wyposażenia i materiałów w klasach szkolnych ».*

Sądy krajowe uznały, że te dwa przepisy nadal obowiązują i mają zastosowanie w przedmiotowym przypadku.

21. Pakty Laterańskie podpisane w dniu 11 lutego 1929 r. świadczyły o „Pojednaniu” między Państwem włoskim a Kościołem katolickim. Potwierdzono, że religia katolicka jest oficjalną religią państwa włoskiego. Zgodnie z artykułem 1 Traktatu : *« Włochy uznają i potwierdzają zasadę zawartą w artykule 1 Statutu Alberyńskiego z dnia 4 marca 1848 roku zgodnie, z którą religia katolicka, rzymska i apostolska jest jedyną religią państwa. »*

22. W roku 1948 została przyjęta republikańska Konstytucja państwa włoskiego.

Artykuł 7 Konstytucji wyraźnie uznaje wzajemną niezależność i suwerenność Państwa i Kościoła katolickiego w zakresie ich właściwości. Stosunki Państwa i Kościoła katolickiego są regulowane przez Pakty Laterańskie, których zmiany zaaprobowane przez obie strony nie wymagają procedury rewizyjnej Konstytucji.

Artykuł 8 stanowi, że inne niż religia katolicka wyznania *« mają prawo do organizowania się na podstawie własnych przepisów, o ile nie są one sprzeczne z włoskim porządkiem prawnym ».* Stosunki między Państwem a innymi wyznaniem *« są regulowane ustawą na podstawie porozumień z ich właściwymi przedstawicielami ».*

23. Na mocy pierwszego artykułu Protokołu dodatkowego do nowego Konkordatu ze Stolicą Apostolską z dnia 18 lutego 1984 r., zmieniającego układy laterańskie z 1929 r., ratyfikowanego na podstawie ustawy nr 121 z dnia 25 marca 1985 r., status religii katolickiej uległ zmianie. Przepis ten uchyla moc obowiązującą zawartej w układach laterańskich zasady, że religia katolicka jest jedyną religią państwa włoskiego.

24. W orzeczeniu nr 508 z dnia 20 listopada 2000 r. włoski Trybunał Konstytucyjny zreasumował orzecznictwo Trybunału potwierdzając, że podstawowe zasady równości wszystkich obywateli, niezależnie od ich wyznania (artykuł 3 Konstytucji) oraz równości wszystkich religii wobec prawa (artykuł 8 Konstytucji) wynikają z faktu, że Państwo winno pozostać bezstronne oraz równo traktować wszystkich obywateli, niezależnie od

liczby wyznawców tej czy innej religii (zob. orzeczenia nr 925/88; 440/95; 329/97), czy też natężenia reakcji społecznych na naruszenie praw tego czy innego wyznania (zob. orzeczenie nr 329/97). Niezależnie od wybranej religii Państwo zapewnia jednakową ochronę sumienia i wyznania każdej osoby wyznającej daną religię (zob. orzeczenie nr 440/95), co nie pozostaje w sprzeczności z możliwością odmiennego uregulowania stosunków między Państwem a poszczególnymi wyznaniem w rozumieniu artykułów 7 i 8 Konstytucji. Bezstronność i równe traktowanie jest przejawem zasady świeckości, którą Trybunał Konstytucyjny wywodził z przepisów Konstytucji, i która co do zasady jest „najwyższą zasadą” (zob. orzeczenia nr 203/89; 250/90; 195/93; 329/97) charakteryzującą pluralistyczny charakter Państwa. Poszczególne wyznania, kultura i tradycje winny wspólnie funkcjonować w warunkach równości i wolności (zob. orzeczenie 440/95).

25. W orzeczeniu nr 203 z 1989 roku Trybunał Konstytucyjny poddał analizie kwestię nieobowiązkowego charakteru nauczania religii katolickiej w szkołach publicznych. Trybunał potwierdził w związku z powyższym, że Konstytucja zawiera zasadę świeckości (artykuły 2, 3, 7, 8, 9, 19 i 20) oraz, że na podstawie Protokołu dodatkowego do nowych umów ze Stolicą Apostolską nastąpiło w 1985 roku wyraźne odstępianie od wyznaniowego charakteru państwa.

26. Trybunał Konstytucyjny wezwany do wypowiedzenia się w kwestii obowiązku wieszania krucyfiksów w klasach w szkołach publicznych wydał postanowienie nr 389 z dnia 15 grudnia 2004 r. (zob. pkt 12 powyżej). Nie orzekając, co do meritum, Trybunał uznał niedopuszczalność wniesionego pytania z uwagi na fakt, że pytanie to dotyczyło regulacji bez mocy ustawy, a co za tym idzie nie należących do właściwości Trybunału.

PRAWO

I. ZARZUT NARUSZENIA ARTUKUŁU 2 PROTOKOŁU NR 1 PODDANEGO ANALIZIE WRAZ Z ARTYKUŁEM 9 KONWENCJI

27. Skarżąca zarzuciła w swoim i swoich dzieci imieniu, że wieszanie krzyża w szkole publicznej, do której uczęszczały jej dzieci, było sprzeczne z przysługującym jej prawem do zapewnienia im wychowania i nauczania zgodnego ze swoimi przekonaniem religijnymi i filozoficznymi w rozumieniu artykułu 2 Protokołu nr 1, który brzmi następująco:

« Nikt nie może być pozbawiony prawa do nauki. Wykonując swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Państwo uznaje prawo rodziców do zapewnienia wychowania i nauczania zgodnie z ich własnymi przekonaniem religijnymi i filozoficznymi. »

**[W dniu 18 marca 2011 roku Wielka Izba zmieniła powyższy wyrok
stwierdzając brak naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji – przyp. tłum.]**

Poza tym skarżąca zarzuca, że wieszanie krzyża naruszało również przysługujące jej wolności przekonania i religii chronione przez artykuł 9 Konwencji, który stanowi :

- «1. Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i wyznania; prawo to obejmuje wolność zmiany wyznania lub przekonań oraz wolność uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie lub prywatnie, swego wyznania lub przekonań przez uprawianie kultu, nauczanie, praktykowanie i czynności rytualne.
  2. Wolność uzewnętrzniania wyznania lub przekonań może podlegać jedynie takim ograniczeniom, które są przewidziane przez ustawę i konieczne w społeczeństwie demokratycznym z uwagi na interesy bezpieczeństwa publicznego, ochronę porządku publicznego, zdrowia i moralności lub ochronę praw i wolności innych osób.»
28. Rząd nie zgadza się z tą tezą.

A. Dopuszczalność

29. Trybunał stwierdza, że zarzuty sformułowane przez skarżącą nie mogą być uznane za w sposób oczywisty nieuzasadnione w rozumieniu artykułu 35 § 3 Konwencji. Podnosi także, że nie są one niedopuszczalne na podstawie jakichkolwiek innych przesłanek. Z tego względu skarga uznana jest za dopuszczalną.

B. Meritum

1. Argumenty stron

a) Skarżąca

30. Skarżąca przedstawiła właściwe przepisy w ujęciu historycznym. Zauważyła, że według sądów krajowych wywieszanie krucyfiksów opiera się na uważanych za nadal obowiązujące przepisach prawnych z 1924 i 1928 roku, choć były sformułowane wcześniej niż włoska Konstytucja oraz umowy ze Stolicą Apostolską z 1984 roku i Protokół dodatkowy do tych umów. Sporne przepisy nie zostały zbadane pod względem konstytucyjności, gdyż Trybunał Konstytucyjny nie mógł wypowiedzieć się na temat ich zgodności z podstawowymi zasadami włoskiego porządku prawnego ze względu na ich charakter regulacji bez mocy ustawy.

Przedmiotowe przepisy są dziedzictwem wyznaniowej koncepcji Państwa, która pozostaje obecnie w sprzeczności z obowiązkiem świeckości Państwa i nie uznaje praw chronionych przez Konwencję. Spotykamy się we Włoszech z „religijną kwestią”, gdyż nakładając obowiązek wieszania krucyfiksów w klasach, Państwo przyznaje religii katolickiej uprzywilejowane miejsce, co stanowi ingerencję Państwa w prawo do

[W dniu 18 marca 2011 roku Wielka Izba zmieniła powyższy wyrok stwierdzając brak naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji – przyp. tłum.]

wolności myśli, przekonania i religii skarżącej i jej dzieci oraz w prawo skarżącej do wychowania swoich dzieci zgodnie z jej przekonaniami moralnymi i religijnymi; jest również formą dyskryminacji wobec osób innego niż katolickie wyznania.

31. Według skarżącej krucyfiks ma w rzeczywistości, zwłaszcza i przede wszystkim religijną konotację. Fakt, że znak krzyża można pojmować na różne sposoby nie powoduje, że traci on swój podstawowy, religijny wydźwięk.

Uprzywilejowanie religii poprzez ekspozycję symbolu budzi w uczniach szkół publicznych – w tym w dzieciach skarżącej – przekonanie, że Państwo jest zwolennikiem określonego wyznania religijnego. A przecież w Państwie prawa, nikt nie powinien postrzegać Państwa jako organizacji, której bliższe jest jedno wyznanie religijne od drugiego, a w szczególności nie powinny być to podatne na wpływy ze względu na młody wiek osoby.

32. Dla skarżącej konsekwencją tej sytuacji jest między innymi bezdyskusyjny nacisk wywierany na małoletnich oraz uczucie, że Państwo pozostaje daleko od obywateli nie odnajdujących się w tym wyznaniu. Pojęcie świeckości oznacza, że Państwo winno pozostać neutralne i dawać dowód równego traktowania różnych religii i nie może być postrzegane jako organizacja, dla której jedni obywatele są bliżsi od drugih.

Państwo powinno zagwarantować wszystkim obywatelom wolność sumienia, poczynając od wychowania publicznego władnego zaszczepiać w młodych ludziach niezależność i wolność myśli, w poszanowaniu praw zapewnionych przez Konwencję.

33. Co do kwestii czy nauczyciel ma prawo zawieszać inne symbole religijne w klasach, należy uznać, że prawa takiego nie ma z uwagi na brak zezwalających na to przepisów.

b) Rząd

34. Rząd od razu zauważa, że kwestia podniesiona w niniejszej skardze wychodzi poza czysto prawny zakres wkraczając w obszar filozofii. Chodzi w istocie o ustalenie, czy obecność symbolu mającego religijne znaczenie i pochodzenie jest sama w sobie okolicznością mogącą mieć wpływ na podstawowe wolności jednostek w sposób niezgodny z Konwencją.

35. Krzyż jest oczywiście symbolem religijnym, ale ma on także inne znaczenia. Ma on znaczenie etyczne, zrozumiałe i doceniane niezależnie od przynależności do historycznej lub religijnej tradycji, gdyż przywołuje wartości znane poza wiarą chrześcijańską (bierny opór, jednakowa godność wszystkich istot ludzkich, sprawiedliwość i podział, prymat jednostki nad grupą i waga przysługującego jej prawa wyboru, oddzielenie polityki od religii, miłość bliźniego aż do wybaczenia wrogom). Oczywiście, źródłem wartości leżących u podstaw dzisiejszych społeczeństw demokratycznych jest także myśl niewierzących, nawet przeciwnych chrześcijaństwu twórców. Jednak myśl ta była wzbogacana przez filozofię chrześcijańską,

choćby z powodu wychowania i środowiska kulturalnego, w którym twórcy ci dorastali i żyją. W rezultacie dzisiejsze wartości demokratyczne mają swe korzenie w dalekiej przeszłości - w czasach przekazu ewangelicznego. Przekaz, jaki daje krzyż jest więc humanistycznym przekazem, który może być odczytywany niezależnie od jego religijnego wymiaru, złożonym z zespołu zasad i wartości stanowiących podstawę dla naszych demokracji.

Krzyż odwołujący się do tego przekazu jest całkowicie zgodny z zasadą świeckości i dostępny dla niechrześcijan i niewierzących, którzy mogliby go zaakceptować w zakresie, w jakim będzie on przypomnieniem odległego pochodzenia tych zasad i wartości. Konkludując, symbol krzyża postrzegany bez znaczenia religijnego, zawieszony w miejscu publicznym nie stanowiłby sam w sobie naruszenia praw i wolności zagwarantowanych przez Konwencję.

36. Według Rządu, należy skonfrontować tę konkluzję z orzecznictwem Trybunału, który aby stwierdzić naruszenie praw i wolności wymaga o wiele bardziej zdecydowanej ingerencji, niż prosta ekspozycja symbolu. I tak, taka aktywna ingerencja spowodowała naruszenie artykułu 2 Protokołu nr 1 w sprawie *Folgerø (Folgerø i inni p. Norwegii, [GC], nr 15472/02, CEDH 2007-VIII)*.

W omawianej sprawie nie chodzi o wolność przynależności do danej religii lub nie przynależenia do niej, gdyż wolność ta we Włoszech jest w pełni zagwarantowana. Nie chodzi także o wolność praktykowania danej religii lub nie praktykowania żadnej z nich; krucyfiks jest rzeczywiście wieszany w klasach, ale nikt nie żąda od nauczycieli ani od uczniów, aby oddawali mu jakąś cześć, znak poszanowania czy uznania, tym bardziej nie jest wymagane odmawianie modlitwy w klasach. Tak naprawdę nawet nie żąda się, aby uczniowie czy nauczyciele zwracali na krucyfiks jakąkolwiek uwagę.

Kwestią tej sprawy nie jest wreszcie wolność wychowania dzieci zgodnie z przekonaniem rodziców: nauczanie we Włoszech jest całkowicie świeckie i pluralistyczne, program nauczania nie zawiera żadnej aluzji do jakiegokolwiek religii, a lekcje religii są zajęciami nadobowiązkowymi.

37. Odwołując się do wyroku *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen*, (z dn. 7 grudnia 1976 r., seria A nr 23), gdzie Trybunał nie stwierdził naruszenia Konwencji, Rząd utrzymuje, że jakkolwiek byłby jego wydźwięk, sam wizerunek nie jest porównywalny z wpływem codziennego i rozłożonego w czasie aktywnego oddziaływania, jakim jest nauczanie. Poza tym można posłać dzieci do szkoły prywatnej lub zatrudnić nauczycieli do domu.

38. Władze krajowe mają dużą swobodę w ocenie tak złożonych i delikatnych kwestii nierozdzielnie związanych z kulturą i historią. Ekspozycja symbolu religijnego w miejscach publicznych nie wychodzi poza zakres swobodnej oceny przysługującej państwu.

[W dniu 18 marca 2011 roku Wielka Izba zmieniła powyższy wyrok stwierdzając brak naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji – przyp. tłum.]

39. Jest to tym bardziej prawda, gdyż w Europie istnieje różnorodność postaw w tej materii. Tytułem przykładu, w Grecji we wszystkich cywilnych i wojskowych uroczystościach aktywnie uczestniczy kapłan wyznania prawosławnego, poza tym w Wielki Piątek, dzień narodowej żałoby, wszystkie biura i instytucje usługowe są zamknięte, podobnie jak w Alzacji.

40. Według Rządu, wieszanie krzyża nie kwestionuje świeckości Państwa, zasady zapisanej w Konstytucji i w umowach ze Stolicą Apostolską. Nie jest on również znakiem preferencji dla jednej religii, ponieważ przywołuje tradycję i wartości humanistyczne podzielane przez osoby innego niż chrześcijaństwo wyznania. W rezultacie poprzez wywieszanie krzyża Państwo nie zaniedbuje obowiązku bezstronności i neutralności.

41. Poza tym, nie ma też europejskiego konsensu w sprawie konkretnej interpretacji pojęcia świeckości, a co za tym idzie Państwa dysponują szerszą swobodą oceny tej materii. Dokładniej rzecz ujmując, mimo istnienia europejskiego konsensu co do zasady świeckości Państwa, nie ma porozumienia co do jej praktycznych implikacji i sposobów uregulowania. Rząd zwraca się z prośbą do Trybunału o danie dowodu rozważy oraz umiarkowania i powstrzymanie się w konsekwencji od precyzyjnego sformułowania jej zawartości, prowadzącego do zakazu samego wystawiania symboli. W przeciwnym wypadku zakaz taki predeterminowałby już zawartość materialną zasady laickości, co sprzeciwiałoby się uprawnionej różnorodności podejść krajowych i prowadziłyby do nieprzewidzianych konsekwencji.

42. Rząd nie utrzymuje, że pozostawienie krucyfiksów w klasach jest konieczne, celowe i pożądane, lecz wybór czy je pozostawić czy nie, powinien być zależny od kwestii politycznych i podlegać zasadzie oportunizmu, a nie legalności. W nakreślonej przez skarżącą historii prawa wewnętrznego, z którą Rząd nie polemizuje, należy zwrócić uwagę, że w Republice włoskiej, choć jest to państwo świeckie, z różnych względów podjęto decyzję o pozostawieniu krucyfiksu w klasach, w tym ze względu na konieczność znalezienia kompromisu z zasadniczą częścią społeczeństwa inspirowanego myślą chrześcijańską i z jego poglądami religijnymi.

43. Co do pytania czy nauczyciel ma prawo wieszania innych symboli religijnych w klasach, to żadne przepisy tego nie zabraniają.

44. W konsekwencji Rząd wnosi, aby Trybunał odrzucił skargę.

c) Pozostali uczestnicy

45. Greek Helsinki Monitor (« GHM ») nie zgadza się z twierdzeniami pozwanego państwa.

Krzyż, a tym bardziej krucyfiks mogą być postrzegane jedynie jako symbole religijne. GHM nie zgadza się również ze stwierdzeniem, że należy widzieć w krzyżu coś innego niż symbol religijny, oraz że krzyż niesie w

sobie wartości humanistyczne; GHM uważa, że to stanowisko jest obraźliwe dla Kościoła. Poza tym Rząd włoski nie przytoczył przykładu nawet jednego niechrześcijanina, który zgadzałby się z tą teorią. Wreszcie inne religie widzą w krzyżu jedynie symbol religijny.

46. Co do argumentu Rządu, że powieszony krucyfiks nie wymaga ani oddania mu czci, ani nawet zwracania na niego uwagi, należałoby się zastanowić po co jest on w ogóle powieszony. Ekspozycja takiego symbolu może być postrzegana jako wyraz jego instytucjonalnego poszanowania.

W tym względzie GHM zauważa, że zgodnie z przewodnimi zasadami z Toledo na temat nauczania wyznań i przekonań w szkołach publicznych (Rada Ekspertów ds. Wolności Wyznań lub Przekonań Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie - OBWE), obecność takiego symbolu w szkole publicznej może być postrzegana jako domyślne nauczanie danej religii, na przykład poprzez stwarzanie wrażenia, że to konkretne wyznanie jest faworyzowane względem innych. Jeśli Trybunał w sprawie *Folgerø* uznał, że uczestnictwo w praktykach religijnych może mieć wpływ na dzieci, to zdaniem GHM, wieszanie symboli religijnych może mieć podobny wpływ. Trzeba wziąć pod uwagę także i takie sytuacje, w których dzieci lub ich rodzice mogliby się obawiać prześladowań, gdyby zdecydowali się składać w takiej sprawie protesty.

3. Ocena Trybunału

d) Zasady ogólne

47. W przedmiocie interpretacji artykułu 2 Protokołu nr 1 stanowiącego, że Państwo wykonuje swoje funkcje w dziedzinie wychowania i nauczania, Trybunał przedstawia poniższe kryteria wyznaczone już przez jego orzecznictwo, znajdujące zastosowanie do niniejszej sprawy (zob. szczególnie, *Kjeldsen, Busk Madsen i Pedersen p. Danii*, wyrok z dn. 7 grudnia 1976 r., seria A nr 23, str. 24-28, §§ 50-54, *Campbell i Cosans p. Wielkiej Brytanii*, Wyrok z dn. 25 lutego 1982 r., seria A nr 48, str. 16-18, §§ 36-37, *Valsamis p. Grecji*, wyrok z dn. 18 grudnia 1996 r., *Zbiór orzeczeń* 1996-VI, str. 2323-2324, §§ 25-28, *Folgerø i inni p. Norwegii* [GC], 15472/02, CEDH 2007-VIII, § 84).

(a) Należy czytać dwa zdania artykułu 2 Protokołu nr 1 nie tylko w kontekście ich wzajemnych relacji, ale także w świetle artykułów 8, 9 i 10 Konwencji.

(b) Prawo rodziców do poszanowania własnych przekonań religijnych i filozoficznych łączy się z podstawowym prawem do nauczania, a ani pierwsze, ani tym bardziej drugie zdanie, nie rozróżnia nauczania publicznego od nauczania prywatnego. Drugie zdanie artykułu 2 Protokołu nr 1 ma w swym założeniu zabezpieczenie możliwości pluralizmu edukacyjnego, niezbędnego do ochrony „społeczeństwa demokratycznego”

w rozumieniu nadanym przez Konwencję. Cel ten powinien być realizowany przede wszystkim przez szkolnictwo państwowe.

(c) Wychowanie zapewniające w środowisku szkolnym otwartość i dążące raczej do przyjmowania niż do odrzucania, niezależnie od pochodzenia społecznego uczniów, ich przekonań religijnych czy etnicznego pochodzenia, powinno także respektować przekonania rodziców. Szkoła nie powinna być teatrem działalności misjonarskiej lub kaznodziejskiej; szkoła powinna być miejscem spotkań różnych religii i filozoficznych poglądów, gdzie uczniowie mają okazję pozyskać wiedzę o wzajemnych poglądach i tradycjach.

(d) Drugie zdanie artykułu 2 Protokołu nr 1 zakłada, że Państwo wywiązując się z powierzonych mu zadań wychowania i nauczania czuwa, aby informacje i wiedza zawarta w programach nauczania były przekazywane w sposób obiektywny, krytyczny i pluralistyczny. Zdanie to zakazuje Państwu wszelkiej indoktrynacji, która mogłaby być uważana za naruszającą przekonania religijne i filozoficzne rodziców. I tu jest granica, której przekroczyć nie można.

(e) Poszanowanie przekonań religijnych rodziców i wiary dzieci implikuje prawo do wiary w daną religię albo do niewyznawania żadnej religii. Wolność wierzenia i wolność niewierzenia (wolność negatywna) są chronione przez artykuł 9 Konwencji (zob. pod kątem artykułu 11, *Young, James i Webster p. Wielkiej Brytanii*, z dn. 13 sierpnia 1981 r., §§ 52-57, seria A nr 44).

Państwo jest zobowiązane do zachowania neutralności i bezstronności, i nie ma żadnego prawa oceny słuszności przekonań religijnych oraz sposobów ich wyrażania. W kontekście nauczania, neutralność winna gwarantować pluralizm (*Folgero*, wyżej cyt., § 84).

b) Stosowanie tych zasad

48. Według Trybunału rozważania te wiodą do obowiązku powstrzymania się przez Państwo od nawet pośredniego narzucania wiary w miejscach, w których osoby są od niego zależne, a szczególnie w miejscach, gdzie znajdują się szczególnie podatne na wpływy osoby. Nauczanie dzieci jest szczególnie delikatną dziedziną, gdyż w tym przypadku władza Państwa narzucana jest osobom, których umysłem brakuje jeszcze (w zależności od poziomu dojrzałości dziecka) zmysłu krytycznego umożliwiającego zdystansowanie się do przekazu wynikającego z preferencyjnego wyboru Państwa w kwestii religijnej.

49. Stosując w niniejszej sprawie powyższe zasady Trybunał musi poddać analizie kwestię, czy narzucając wieszanie krucyfiksów w klasach pozwane Państwo zapewniło, w wykonywaniu swych funkcji w dziedzinie wychowania i nauczania, by wiedza była przekazywana w obiektywny, krytyczny i pluralistyczny sposób oraz czy szanowało przekonania religijne i filozoficzne rodziców zgodnie z artykułem 2 Protokołu nr 1.

[W dniu 18 marca 2011 roku Wielka Izba zmieniła powyższy wyrok stwierdzając brak naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji – przyp. tłum.]

50. W celu zbadania tej kwestii Trybunał weźmie w szczególności pod uwagę charakter symbolu religijnego i jego wpływ na młodszych wiekiem uczniów, a szczególnie na dzieci skarżące. I tak, uzewnętrznianie bez ograniczeń co do miejsca i formy, rytuałów i symboli określonej religii w kraju, w którym większość społeczeństwa ją wyznaje, może stanowić presję na uczniów niepraktykujących tej religii lub na innych wyznających inną religię. (*Karaduman p. Turcji*, postanowienie Komitetu z dnia 3 maja 1993 r.)

51. Rząd (zob. pkt 34-44 powyżej) uzasadnia obowiązek (lub fakt) wywieszania krucyfiksu odwołując się do pozytywnego przesłania moralnego wiary chrześcijańskiej wykraczającego poza świeckie wartości konstytucyjne, do roli religii we włoskiej historii oraz do znaczenia jakie ma ona w tradycji tego kraju. Przypisuje krucyfiksowi neutralne i świeckie znaczenie w odniesieniu do historii i włoskiej tradycji, nierozdzielnie związanej z chrześcijaństwem. Rząd uznaje, że krucyfix jest symbolem religijnym, ale może przedstawiać także inne wartości (zob. Sąd Administracyjny w Wenecji, nr 1110 z 17 marca 2005 r., § 16, punkt 13 powyżej).

Zdaniem Trybunału symbol krucyfiksu ma wiele znaczeń, znaczenie religijne jest jednak dominujące.

52. Trybunał uważa, że obecność krucyfiksu w klasach wychodzi ponad użycie symboli w specyficznych kontekstach historycznych. Uznał on zresztą, że tradycyjny charakter, w społecznym i historycznym znaczeniu, tekstu stosowanego przez parlamentarzystów do składania przysięgi, nie pozbawia przysięgi natury religijnej (*Buscarini i inni p. San-Marino* [GC], nr 24645/94, CEDH 1999-I).

53. Skarżąca zarzuca, że symbol kontrastuje z jej przekonaniami i narusza prawo jej dzieci do niewyznawania religii katolickiej. Jej poważne i ugruntowane przekonania wystarczą do tego by zrozumiała, że obowiązkowa obecność krucyfiksu pozostaje w konflikcie z jej poglądami. Skarżąca widzi w eksponowaniu krucyfiksu znak, że Państwo stoi po stronie religii katolickiej. Takie jest oficjalne znaczenie przyjęte w Kościele katolickim, który przypisuje krzyżowi fundamentalne przesłanie. Stąd obawa skarżącej nie jest arbitralna.

54. Przekonania Pani Lautsi dotyczą również wpływu, jaki obecność krucyfiksu miała na jej dzieci mające w owym czasie po 11 i 13 lat (zob. pkt. 32 powyżej). Trybunał uznaje, biorąc pod uwagę jak krucyfix był wyeksponowany, że nie sposób nie zauważyć go w klasie. W kontekście edukacji publicznej, jest on nieuchronnie postrzegany jako integralna część środowiska szkolnego, może być zatem uznawany za „silną zewnętrzną oznakę” (*Dahlab P. Szwajcarii* (déc.), nr 42393/98, CEDH 2001-V).

55. Obecność krucyfiksu mogła być łatwo interpretowana przez uczniów w każdym wieku, jako znak religijny przez co mogli odczuwać, że są kształceni w środowisku szkolnym, określanym poprzez pryzmat danej

religii. Mogło to dodawać odwagi religijnym uczniom, ale również zakłócać emocjonalny spokój uczniów, którzy nie wyznają żadnej religii lub praktykują inne religie, zwłaszcza, jeśli należą do mniejszości religijnych. Prawo do tego aby nie wierzyć w jakąkolwiek religię, nie ogranicza się do niepraktykowania obrzędów religijnych lub edukacji religijnej. Dotyczy również praktyki i symboli wyrażających, w ogóle i w szczególności, wiarę, religię lub ateizm. Prawo to zasługuje na szczególną ochronę, jeżeli to Państwo posługuje się znakami religijnymi, a jednostki nie mogą uniknąć z nimi kontaktu, lub mogą to zrobić jedynie poprzez nieproporcjonalnie duży wysiłek i poświęcenie.

56. Nie da się uzasadnić wystawiania jednego lub kilku symboli religijnych żądaniom innych rodziców pragnących wychowania religijnego dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami religijnymi ani, jak utrzymuje Rząd, potrzebą koniecznego kompromisu z chrześcijańskimi partiami politycznymi. Poszanowanie przekonań rodziców w kwestii wychowania, musi uwzględniać przekonania innych rodziców. Państwo jest zobowiązane do przestrzegania neutralności wyznaniowej w ramach edukacji publicznej, w której uczniowie uczęszczają na zajęcia obowiązkowo niezależnie od wyznania, a której celem powinno być wspieranie krytycznego myślenia u młodych ludzi.

Trybunał nie wyobraża sobie, w jaki sposób obecność w klasach szkół publicznych symbolu, który w sposób racjonalny kojarzy się z katolicyzmem (religia wyznawana przez większość Włochów), może służyć edukacyjnemu pluralizmowi, który jest niezbędny do zachowania „demokratycznego społeczeństwa” w rozumieniu Konwencji. Trybunał zauważa, że orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego idzie w tym samym kierunku (zob. pkt 24).

57. Trybunał uważa, że obligatoryjne wywieszanie symbolu danego wyznania w ramach wykonywania władzy publicznej w specyficznych dziedzinach podlegających kontroli Państwa, a zwłaszcza w klasach, ogranicza prawa rodziców do wychowania dzieci zgodnie ze swoimi przekonaniami, a prawa uczniów do tego, by wierzyć albo nie wierzyć. Trybunał stwierdza, że taki środek narusza omawiane prawa, gdyż wprowadza ograniczenia niezgodne z ciążącym na Państwie obowiązkiem poszanowania neutralności w wykonywaniu funkcji publicznych, a w szczególności w dziedzinie edukacji.

58. W rezultacie czego doszło do naruszenia artykułu 2 Protokołu nr 1 wraz z artykułem 9 Konwencji.

II. ZARZUT NARUSZENIA ARTYKUŁU 14 KONWENCJI

59. Skarżąca utrzymuje, że zgłoszona przez nią odnośnie artykułu 9 Konwencji oraz artykułu 2 Protokołu nr 1 ingerencja narusza również zasadę zakazu dyskryminacji wyrażoną w artykule 14 Konwencji.

[W dniu 18 marca 2011 roku Wielka Izba zmieniła powyższy wyrok stwierdzając brak naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji – przyp. tłum.]

60. Rząd nie zgadza się z tym twierdzeniem.

61. Trybunał stwierdza, że zarzut ten nie jest w sposób oczywisty bezzasadny w rozumieniu artykułu 35 § 3 Konwencji. Podnosi także, że nie jest on niedopuszczalny na podstawie jakichkolwiek innych przesłanek. Z tego względu zarzut uznany jest za dopuszczalny.

62. Zważywszy jednak na okoliczności niniejszej sprawy i na tok rozumowania, na podstawie którego Trybunał stwierdził naruszenie artykułu 2 Protokołu 1 w związku z artykułem 9 Konwencji (zob. pkt 58 powyżej), Trybunał uważa za zbędne poddanie sprawy analizie także pod kątem naruszenia artykułu 14 odrębnie lub w powiązaniu z powyżej przedstawionymi przepisami Konwencji.

III. ZASTOSOWANIE ARTYKUŁU 41 KONWENCJI

63. Artykuł 41 Konwencji stanowi,

« Jeśli Trybunał stwierdzi, że nastąpiło naruszenie Konwencji lub jej protokołów, oraz jeśli prawo wewnętrzne zainteresowanej Wysokiej Układającej się Strony pozwala tylko na częściowe usunięcie konsekwencji tego naruszenia, Trybunał orzeka, gdy zachodzi potrzeba, słuszne zadośćuczynienie pokrzywdzonej stronie. »

A. Szkoda

64. Skarżąca domaga się zapłaty co najmniej 10 000 euro z tytułu szkody moralnej.

65. Rząd uważa, że stwierdzenie naruszenia byłoby wystarczające. Nadto, uważa żadaną kwotę za wygórowaną i nieuzasadnioną oraz wnosi o jej odrzucenie lub zmniejszenie na zasadzie słuszności.

66. Zważywszy, że Rząd nie złożył oświadczenia o gotowości wprowadzenia zmian w przepisach regulujących obecność krucyfiksów w klasach, Trybunał uważa, że w odróżnieniu do sprawy *Folgerø i inni* (wyżej cyt. wyrok, § 109), w przedmiotowym przypadku samo stwierdzenie naruszenia nie jest wystarczające. W konsekwencji, dokonując swej oceny na zasadzie słuszności Trybunał przyznaje skarżącej 5 000 euro z tytułu szkody moralnej.

B. Koszty i wydatki

67. Skarżąca domaga się zwrotu 5 000 euro za koszty i wydatki poniesione w postępowaniu przed Trybunałem.

68. Rząd zauważa, że wniosek skarżącej nie został uzasadniony i sugeruje jego odrzucenie.

69. Według orzecznictwa Trybunału skarżący może otrzymać zwrot kosztów i wydatków, które zostały faktycznie poniesione oraz były

[W dniu 18 marca 2011 roku Wielka Izba zmieniła powyższy wyrok stwierdzając brak naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji – przyp. tłum.]

konieczne i rozsądne co do wysokości. W przedmiotowym przypadku, skarżąca nie przedłożyła żadnych dowodów na poparcie wniosku o zwrot. W konsekwencji Trybunał podjął decyzję o odrzuceniu wniosku.

C. Odsetki za zwłokę

70. Trybunał uznaje, że odsetki z tytułu niewypłacenia zasądzonych kwot powinny być naliczone według stopy równej krańcowej stopie procentowej Europejskiego Banku Centralnego, powiększonej o trzy punkty procentowe.

Z TYCH PRZYCZYN TRYBUNAŁ JEDNOGŁOŚNIE,

1. *Uznaje* skargę za dopuszczalną;
2. *Uznaje*, że doszło do naruszenia artykułu 2 Protokołu nr 1 poddanego analizie wraz z artykułem 9 Konwencji;
3. *Uznaje* za zbędną analizę sprawy z punktu widzenia artykułu 14 Konwencji odrębnie lub w związku z artykułem 9 Konwencji i artykułem 2 Protokołu nr 1
4. *Uznaje, iż*
  - a) pozwane państwo winno wypłacić skarżącej, w ciągu trzech miesięcy od dnia, w którym wyrok stanie się prawomocny zgodnie z artykułem 44 § 2 Konwencji, kwotę 5 000 euro (pięć tysięcy euro), z tytułu szkody moralnej, powiększoną o kwotę podatku, który może być pobrany;
  - b) od wygaśnięcia wyżej wspomnianego terminu do momentu zapłaty będą płacone zwykłe odsetki według stopy procentowej równej krańcowej stopie procentowej Europejskiego Banku Centralnego stosowanej w tym okresie powiększonej o trzy punkty procentowe;
5. *Oddala* pozostałą część roszczenia skarżącej dotyczącego słusznego zadośćuczynienia.

Sporządzono w języku francuskim i obwieszczono pisemnie w dniu 3 listopada 2009 roku, zgodnie z artykułem 77 §§ 2 i 3 Regulaminu Trybunału.

[W dniu 18 marca 2011 roku Wielka Izba zmieniła powyższy wyrok stwierdzając brak naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji – przyp. tłum.]

Sally Dollé
Kancierz

Françoise Tulkens
Przewodnicząca

**[W dniu 18 marca 2011 roku Wielka Izba zmieniła powyższy wyrok
stwierdzając brak naruszenia art. 2 Protokołu nr 1 do Konwencji – przyp. tłum.]**